

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В МЕЖАХ МІКРОГРУПИ НА ПОЗНАЧЕННЯ СУКУПНОГО РОЗМІРУ ПРЕДМЕТА

У статті висвітлюється питання антонімічних відношень, які виникають між якісними прикметниками на позначення сукупного розміру, з'ясовується специфіка їх мовної реалізації, репрезентуються особливості розвитку та функціонування протиставних відношень між членами антонімічних пар.

Ключові слова: антонімія, антонімічні відношення, якісні прикметники, семантичний аналіз, антонімічна пара, парадигматичні характеристики, синтагматичні характеристики.

Серед праць, що стосуються теоретичних засад вивчення антонімії слід назвати дослідження О.О. Тараненка, Л.А. Лисиченко, Л.М. Полюги, Л.О. Новикова, Л.О. Введенської, В.М. Комісарова, Є.М. Міллера, Д.М. Шмельова, Г.О. Уфимцевої, Н.Д. Арутюнової та інших. Вперше ідея структурності значення слова була запропонована Л. Єльмслевим, продовжили досліджувати семантичну структуру слів Б.М. Головін, О.С. Ахманова, Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, М.В. Нікітін та інші. А.М. Шрамм досліджував семантичну структуру якісних прикметників. Р. Сирбу здійснив семний аналіз іменникових антонімів. Проте в мовознавчих розвідках відсутній опис параметричних прикметників сукупного розміру, які протиставляються.

Антонімічні відношення в межах мікрогрупи на позначення сукупного розміру предмета репрезентуються загальномовними антонімами *великий – малий* – [4, 60 – 62], хоча їх значення відображають не абсолютні протилежності, що існують у реальному світі: *великими* можуть бути їжак, кошеня, комар, а *малими* – слон, теля, орел, але ж найбільший їжак менший за слона. Один і той самий предмет за оцінкою різних людей може вважатися і великим і малим. Один і той самий предмет у різний час може характеризуватися однією людиною в одному випадку як великий, в іншому – як малий: у такій ситуації особливо яскраво виявляється різне бачення протилежних властивостей предмета (наприклад: Подвір'я, коли я був *маленьким*, здавалося мені *величезним*, але я став *великим* – і подвір'я дуже *зменшилося*). І все ж таки протилежність, яка позначається прикметниками *великий* і *малий*, існує об'єктивно. Одне і те ж подвір'я за оцінкою однієї людини в певній часовій ситуації характеризується або як *велике*, або як *мале*. Безсумнівно, що *великий* їжак менший за *маленького* слона, але протилежність між *великим* і *маленьким* їжаком також не викликає сумнівів, вона об'єктивна, бо являє собою —розвинену до межі різницю однієї сутності, стосовно певного конкретного об'єкта. Така протилежність не абсолютна, вона релятивна і реалізує себе лише у конкретній, визначеній, обмеженій певними нормами ситуації [2, 24].

Параметричні прикметники *великий – малий* мають високу функціональну продуктивність, оскільки називають розмірні ознаки найрізноманітніших предметів об'єктивної дійсності: природні творення (дерево, ліс, квітка, острів тощо), ознаки предметів, що сприймаються на тлі однорідних (клітина, картоплина, пташка тощо), ознаки будівлі та її частин (будинок, кімната, балкон, вікно тощо), ознаки предметів побуту (килим, годинник, телевізор тощо), ознаки предметів меблів (стіл, шафа тощо), розмірні ознаки одягу, його частин та взуття (пальто, чоботи, гудзики тощо), розмірні ознаки тіла та його частин (голова, очі, ніс тощо) тощо. Незважаючи на високу продуктивність антоніми *великий – малий* не можуть позначати сукупний розмір предметів, позначуваних матеріально-речовинними іменниками; предметів і понять, не співвідносних з відповідними градаціями розміру – грошових одиниць (гривня, карбованець, долар), мір довжини (метр, кілометр, сантиметр), ваги (грам, кілограм) тощо.

Семантичну структуру протиставних параметричних прикметників на позначення сукупного розміру предмета *великий* [7, I, 318 – 319] поділено на чотири групи значень, *малий* [7, IV, 606 – 607] – на три групи значень.

Перша група об'єднує прями (номінативні) та номінативно-похідні значення, які вступають в антонімічні відношення. Номінативна значеннєва кваліфікація семіми *великий* – —значний за своїми розмірами, величиною; протилежне *малий* протиставляється семі прикметника *малий* – —невеликий розміром, незначний величиною; протилежне *великий* (*Маяли над нами метелики, малі й великі, Жовтогарячі, жовті, голубі, Червоні, сині...* (М. Рильський); *Тітонька Надя у свіжому трепеті листя протирала речі, великі й малі, так, як протирає дівчисько скло "секрету", закопаного в землі* (І. Жиленко). Номінативно-похідне значення лексеми *великий* —який вийшов з дитячого віку; дорослий протиставляється семантичному компонентові *малий* – —невеликий віком (переважно про дітей); малолітній: *Я ж був ще малий і дуже заздрив, що він такий великий* (В. Сосюра). До цієї групи належать ЛСВ антонімічних прикметників, які характеризують відстань: *Аганім лікував усіх, хто до нього приходив, зіллям, словом і духом своїм, мав також здатність і силу передавати дух свій цілющий на відстані малі й великі, як то сталося з князем Володимиром Мономахом* (П. Загребельний). Значеннєвий показник прикметника *великий* —значний кількістю, численний вступає у протиставні відношення з семантичним множителем семіми *малий* —невеликий кількісно; нечисленний: *Великі й малі міста створюються найперше для торгівлі, та згодом виявляється, що це ласий шматок для грабувань* (П. Загребельний).

До другої групи зараховуються переносні лексичні значення, —що виступають опосередкованими назвами предметів і явищ об'єктивної дійсності. Вони формуються у словниковому складі внаслідок називання словами з прямим номінативним значенням інших предметів, явищ, ознак [8, 103]. Диференційний семантичний множник слова *великий* —який має чималу силу вияву, інтенсивність дії| протиставляється значеннєвому компонентові прикметника *малий* —незначний за силою, ступенем свого вияву!| *То не дощ бубонить і не гухають сови, то під скорбне мовчання ялин розмовляють безсоння з безсонням, велике безсоння – з малим* (І. Жиленко). Значення прикметника *великий* —визначний за суспільним становищем| вступає в антонімічні відношення зі значенням слова *малий* — який займає невисоке суспільне або службове становище|, наприклад: *...йшлося тут не про помсту над Ігорем Ольговичем, а над усіма князями малими й великими, з усіх родів відомих і невідомих, нелюбимих і шанованих – однаково* (П. Загребельний). Лексико-семантичний варіант значення слова *великий* —який має важливе значення| протиставляється семантичному компонентові прикметника *малий* —який не має великого значення; неістотний, незначний; неважливий!| *Чекало на нього ще безліч справ великих і малих, почесних і клопітливих, мав ще того дня прийняти своїх воєвод і бояр...* (П. Загребельний).

Додаткова значеннєва інформація об'єднується семантичною структурою прикметника *великий*. Це підтверджується тим, що в його семантичній структурі виявлено такі безеквівалентні семи: 1) — який має визначне політичне й історичне значення (позитивне чи негативне)| (про конкретну подію): *Я пройшов війну, тричі поранений, переніс за своє життя три великі голодомори, здавалося б: що мені всі ці закони?* (П. Загребельний); 2) —який має надзвичайну силу впливу, глибокий, важливий змістом!| *В селі Званівці жила моя бабуся, і я в неї проводив канікули. Вона була релігійна фанатичка і мала на мене великий вплив* (В. Сосюра). Непаралельність у розвитку семантичної структури антонімів пояснюється тим, що слово *великий* може вживатися без протилежного члена тоді, коли події, явища тощо, які могли б бути позначені його антонімом, видаються несуттєвими.

Третю групу складають конотативні семи, виокремлені з семантичної структури прикметника *великий*: 1) — геніальний, загальновідомий, діяльність якого дуже високо оцінена!| *Я ж другом був великого да Вінчі, я ж вчився в знаменитому Саду!* (Л. Костенко); 2) —який виділяється надзвичайною обдарованістю в чому-небудь; відомий!| *Часто він [дядько] голубив мене, пригортав до себе і, дивлячись мені в очі, казав мамі: “З цього хлопчика вийде щось велике...”* (В. Сосюра); 3) —який має надзвичайні знання з певної галузі науки| (*Уже в наш час навіть такий великий знавець, як професор Моргилевський, зробив висновок, що змальовані Вестерфельдом кам'яні аркади – це залишки древньої опасані, яка оточувала Софійський собор, насправді ж це були, цілком очевидно, залишки собору Святого Федора, споруди загадкової і зловісної для Києва* (П. Загребельний); 4) —щось надзвичайне, містичне, небувале!| (*Життє заселенників цих печер супроводжувалося великими чудесами, які згодом будуть описані в “Києво-Печерськїм патерику”* (П. Загребельний); 5) —який має надзвичайне загальне історичне значення!| *Книжка академіка Лихачова... навряд чи може бути знайдена в такому величезному місті, як Київ, та й не просто величезному, а неймовірно, з погляду ж правоохоронних органів – неприпустимо висококультурному, розбещеному великою історією, сповненому тисячолітньої пихи, перед якою все суще – дріб'язок, нікчемність і суєта суєт* (П. Загребельний).

Четверту групу об'єднує сема, тотожна для двох антонімічних прикметників (для лексеми *великий* такої семи СУМ не фіксує, але вона наявна у мовній практиці; для прикметника *малий* – це ЛСВ значення 1), що характеризує ці слова як такі, що —вживаються в складі власних імен, назв установ, різних термінів і т. ін.!| *Мала Азія; Малий – Великий театр; мала– велика літера* (сполука *велика літера* у художньому тексті набуває значення —який користується надзвичайною повагою, визнанням, пошаною, любов'ю тощо!| *Вони говорили одне одному “ви”. Навіть з великої літери “Ви” . Юра домішував сюди крихітну порцію ласкавої іронії, Тамара – безоглядну пошану і захват* (М. Бажан); *мала – велика енергетика; Мали – Великі планети; мала вода* (низький рівень води в річках, озерах; період, коли рівень води понижується) – *велика вода* (про повноводну річку, повідь і т. ін.); *мала калорія* (кількість тепла, потрібна для нагрівання 1 г води на 1 градус С) – *велика калорія* (кількість тепла, потрібна для нагрівання 1 кг води на 1 градус С); *мали форми*, або *мала форма* (види творів мистецтва, для яких характерні невеликий обсяг і нескладна композиція) – *великі форми*, або *велика форма* (твори мистецтва, великі за обсягом та зі складною композицією); *великий палець* (двусуглобовий, товщий від інших, крайній палець на руках і ногах) – *малий палець* (мізинець); *велика хімія* (промислова хімія); *великі півкулі* (анат. – центральні, основні і значні величиною півкулі головного мозку); *велика голінкова* (гомілкова) кістка (анат. – більша з двох кісток голінки (гомілки); *малий хід* (мор. – уповільнений хід судна (уживається часто як команда). Семи, об'єднані в цю групу, не вступають в антонімічні відношення, бо при термінологізації —слово втрачає лексичні зв'язки з синонімами та антонімами, які давали б об'єктивні критерії при з'ясуванні його значення| [5, 118]. Але, залежно від значеннєвої кваліфікації, притаманної певним стійким мовним сполукам, такі поєднання прикметників *великий – малий* з іменниками можуть протиставлятися своїми загальними значеннями. Так, стійкі сполуки термінологічного значення *великі підприємства, малий бізнес* набувають протиставних значень —численний| – —нечисленний|, —прибутковий| – —збитковий!| *Якщо в керованій державою економіці краще почуваються великі підприємства, на які виділяють бюджетні кошти, то в контрольованій – малий і середній бізнес, який сплачує гроші в державну казну, а звіти йдуть видатки на соціальні потреби* (З газети).

Загальнономвні антоніми *великий – малий*, що виражають протиставлення великого – малого полюсів ознаки розміру, не мають повної симетрії в розвитку членів. У ряді значень ці антоніми

відрізняються сферами вживання тому, що прикметник *великий* органічніше виступає як характеристика різних понять, він часто сприймається як позитивно-оцінний. Крім того, лексема *великий* функціонує — без протилежного члена при назвах історичних подій, осіб, різних явищ, настільки несуттєвими видаються події, явища, які могли б бути позначені антонімами цього слова [9, 36].

Власні назви, до складу яких входять прикметники *великий* і *малий*, не ґрунтуються на оцінці або порівнянні з нормою, навіть якщо мають у значеннєвій інтерпретації претензії на абсолютність величини. Хоча — в них може бути вказівка на термін порівняння [1, 243]. При виникненні назв такого типу — точка відліку кожного разу похідна і обирається самим мовцем [1, 243]. Слід зазначити, що увагу мовного колективу частіше привертає прикметник на позначення великого полюсу ознаки розміру, ніж його антонім.

Протиставлення *великий* – *малий* не абсолютні розмірні ознаки, між якими існує точка відліку, що їх об'єднує. Від цієї точки градації значення рухаються у протилежних напрямках (—більше норми, —менше норми). За градаційною шкалою, що являє собою впорядкований ряд відносних —більше і —менше, можна з'ясувати значення параметричних прикметників відносно норми. Точкою відліку можна вважати параметри, позначувані прикметниками *середній*, *стандартний*. По обидва боки від неї розташовано групи слів, що позначають наростання —більшості та —меншості. Прикметники, що мають загальне значення —більше норми, об'єднуються у дві групи синонімів зі значенням —великий і —дуже великий. Прикметники зі значенням — менше норми поєднуються у дві групи синонімів зі спільними значеннєвими компонентами —малий і —дуже малий. Ці групи синонімів антонімізуються загальними значеннями —великий – малий і —дуже великий – дуже малий. Антонімізуються прикметники *великий* – *дрібний*, які належать до опозиційних груп синонімів, а саме: лексема *великий* входить до групи з загальним значенням —більше за норму; *великий*, семема *малий* належить до ряду синонімів, які мають спільне значення —менше за норму; *малий*: *Великі небесні тіла в своєму русі завжди затягують тіла менші, дрібні, все, що потрапляє в сферу їхнього впливу, повинно або ж рухатися в тому напрямку, або ж згоряти, зникати безслідно...* (П. Загребельний). Іноді протиставні відношення виникають між словами, що входять до груп з загальним значенням —дуже великий і —малий: *Іноді проїжджав на горі маленьким ішаком, худеньким і довговухим, величезний, гладкий і пузатий горянин* (В. Сосюра).

Об'єднання параметричних прикметників на позначення сукупного розміру предмета у загальні значеннєві ряди *дуже великий*, *великий*, *дуже малий* і *малий* ускладнює з'ясування параметричних ознак за рангом. Адже не можна сказати впевнено, яка будівля більша – *величезна* чи *велетенська*, який гудзик менший – *крихітний* чи *малюсінкий*. Як вважає Н.Д. Арутюнова, ці прикметники ніколи не зіставляються і не протиставляються. Ситуація, в якій мовець передає власні враження, — такі поняття, як міра та вимірювання втрачають свій точний сенс: градуси емоційної напруги й експресії руйнують скалярний лад, але відношення до середньої норми, яка не стимулює ні емоцій, ні вражень, залишається [1, 248].

Вихідним психологічним моментом освоєння практичною свідомістю кількісних параметрів стає те, що розміри – це властивість предмета, яка об'єднує людину з навколишнім світом і з предметами, які наповнюють простір [6, 109]. Психологічно значущими є розмірні ознаки, які не відповідають серединній (еталонній) частині, а реалізуються лексичними засобами градації (у термінах —більший або —менший щодо норми). Практична свідомість опановує розмірні параметри шляхом психологізації, а саме: 1) встановлюється —норма щодо розміру певного класу предметів, об'єктів тощо, 2) предмети порівнюються між собою, 3) встановлюється їх кількісна градація, 4) відбувається виділення на градаційній шкалі мінімуму та максимуму, які виявляються найбільш емоційно забарвленими, адже саме вони позначають особливо значні точки на градаційній шкалі.

Слово —*великий* по відношенню до позапредметних сутностей набуває різноманітних значень, які відображають психологічне та емоційне ставлення до великої кількості позитивного та негативного. Так, *велика* перемога, радість, почуття, сила духу, хист тощо – —позитивне, гарне; *велике* визнання, *великий* письменник, поет тощо – —визначне; *велике* горе, неприємність тощо – —негативне, погане; *великий* шахрай, злодій тощо – —негативне.

Пізнаючи світ, людина пізнає себе, тому занадто великий чи малий розмір іноді вона, оцінивши та порівнявши з іншими предметами певного класу, виражає через свої сприйняття та переживання – *небачені* (значні, солідні) *розміри*, *відчутна* (помітна) *втрата*, *нестерпна жара*, *серйозні недоліки* (дефект). —Розмір явища вимірюється його впливом на людину. У мові є велика кількість підтверджень тому, що страх – особливе відчуття (іноді ми говоримо —*він такий великий / маленький, аж страшно* чи —*страх, жах, який великий / малий*). Страх – найдавніше та найсильніше відчуття серед усіх інших, яке можуть відчувати всі живі істоти, воно закладене в їх біологічній природі (у вигляді інстинкту самозбереження) та пов'язане з обмеженістю фізичної сили та можливостей; саме від страху можна вмерти [6, 111]. У мові слова *страшний*, *жахливий*, *страшений* стали найпоширенішими інтенсифікаторами великого розміру, оскільки всі вони мають спільне значення —дуже великий: *Вранці, дмухаючи на чашку, моя гарна дружина зітхнула тяжко: “Нині снився мені – ох! – величезний, страшний бульдог із очима, як блюдя.”* (І. Жиленко); *страшна злива, жахливий холод, жахливі розміри, страшне* (дуже велике *взуття*) тощо.

Маленьке викликає зворушення, поблажливість чи зневагу, велике – захоплення, побоювання чи страх.

Мовні одиниці *великий* – *малий* мають складну семну структуру, в якій настільки багато різних асоціативних нашарувань, що не завжди легко встановити їх точне значення, оскільки не завжди можна вказати на контекст, у якому реалізується відповідний диференційний семантичний множник. Безпосередній лінгвістичний контекст тут явно недостатній, і виявлення того, який же з

семантичних елементів ЛСВ реалізується, значною мірою залежить від експліцитності вираження його ситуацією. Ситуативно-оцінні значеннєві функції прикметників, належних до складу мікрогруп з загальними значеннями — дуже великий — — дуже малий, — великий — — малий не дозволяють більшою — меншою мірою окреслити обсяг властивих їм сем. Адже мова — рухливий організм, який перебуває у постійному русі, де постійно відбуваються зміни, що задовольняють потреби сучасного мовного колективу.

Антонімічні відношення між прикметниками *великий* — *малий* не виникають за умови функціонування цих лексем з різними значеннєвими інтерпретаціями, оскільки в такому разі семема *великий* і *малий*, поєднуючись з відповідними іменниками, не виступають як співвідносні поняття. Так у реченні *Перед самим Суздалем пересілися на коней, щоб зігрітися і в'їхати в город урочисто-бодьорими, як і належалося великому князеві з його синами та дружиною, хай малою, зате добірною*

(П. Загребельний) прикметники *великий* і *малий* не протиставляються. Адже семантичні відношення між прикметниками ґрунтуються на засадах семантичної валентності, а саме: члени антонімічної пари завжди виступають як співвідносні симетричні поняття. Лексема *великий* у поєднанні з іменником *князь* реалізує сему —вищий князівський титул стародавньої Русі. Такий безеквівалентний значеннєвий показник вказує на додаткову інформацію в змісті тільки одного з членів протиставлення. Прикметник *малий*, поєднуючись з іменником *дружина*, набуває значення —нечисленний.

Протиставляються прикметники *великий* — *малий* у формі вищого ступеня порівняння. Такі форми параметричних прикметників на позначення безпосереднього сукупного розміру предмета —творюються з потреби вираження міри ознаки, причому не безвідносної, а такої, що виникає в результаті зіставлення,

порівняння кількох предметів, явищ або дій [8, 331]: ...*Тая кинулася в куток, де виднівся етюдник і стосик полотен, натягнутих на підрамники, стала вихоплювати їх звідти одно за одним і майже жбурляла на стіл перед очі Отаві: чотирикутники заґрунтованого полотна. Більші й менші. Квадратові й прямокутні* (П. Загребельний); *В самій повільності пересування більших і менших табунів узвичаєне око вловлювало неоднаковість* (П. Загребельний).

Компонентний аналіз дає змогу досліджувати антонімічні прикметники у трьох аспектах: логічному, онтологічному та лінгвістичному. Це пов'язано з тим, що семема відтворюють певний епізод дійсності (розміри — це предметна властивість, яка об'єднує людину з навколишнім середовищем та з предметами, що наповнюють простір), виражають ознаки несумісних понять та містять інформацію про місце слова у лексичній мовній системі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Нина Давыдовна Арутюнова. — М. : Наука, 1988. — 341с.
2. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Евгений Николаевич Миллер. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1990. — 222 с.
3. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б.А. Серебренников]. — М. : Наука, 1972. — 563 с.
4. Полюга Л.М. Словник антонімів української мови / Л.М. Полюга // [за ред. Л.С. Паламарчука]. — 2-е вид., доп. і випр. — К. : Довіра, 2001. — 275 с. — (Словники України).
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский // [под ред. В.А.Виноградова]. — М. : Аспект Пресс, 1999. — 536 с.
6. Рябцева Н.К. Размер и количество в языковой картине мира / Н.К. Рябцева // Логический анализ языка. Языки пространств / [отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина]. — М. : Языки русской культуры, 2000. — С. 108–116.
7. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / [ред. кол.: І.К. Білодід (голова)]. — К. : Наук. думка, 1970 — 1980.
8. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А.П. Грищенка. — [3-тє вид., допов.]. — К. : Вища школа, 2002. — 439 с.
9. Тараненко О.О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О.О. Тараненко // Українська мова та література в школі. — 1977. — № 1. — С. 32–39.

В статті охарактеризовані антонімічні відношення, які виникають між якісними прикметниками, характеризуючими сукупний розмір предметів, визначаються специфіка їх мовної реалізації, кваліфікуються особливості розвитку і функціонування протиставлених відношень між членами антонімічних пар.

Ключові слова: антонімія, антонімічні відношення, антонімічна пара, якісні прикметники, семантичний аналіз, парадигматичні характеристики, синтагматичні характеристики.

The article deals with the research of antonymous relations between qualitative adjectives, revealing the specific character of development and functioning of opposite relations between the members of antonymous pairs.

Key words: antonymy, antonymous relations, qualitative adjectives, semantic analysis, antonymous pair, paradigmatic characteristics, syntagmatic characteristics.